

TÓTH GERGELY

Szent István, Szent Korona, államalapítás
a protestáns történetírásban
(16–18. század)

TÓTH GERGELY

Szent István, Szent Korona, államalapítás
a protestáns történetírásban
(16–18. század)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2022

Készült az *BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport* által elnyert
Lendület kutatási projekt támogatásával.

Az angol nyelvű összefoglalást fordította:

Hideg János

Lektorálta:

Ács Pál, Pálffy Géza

A borítón látható kép származási helye:

Decsy Sámuel: *A magyar szent koronának s az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája.*
Bétsben, 1792.
(I. tábla, a 38. lap után)

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISBN 978-963-416-314-5

Második, szövegében változatlan kiadás
Első kiadás: 2016

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízió-
adás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Tördelés: Domokos György
Borító: Borbély Judit
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tóth Gergely, 2022 ©
BTK TTI, 2022 ©

PARENTIBVS OPVS MEVM OFFERO

Szüeimnek ajánlom.

(T. G., 2016)

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	9
I. A kihívás: Szent István- és szentkorona-kultusz	
a római katolikus egyházban	13
1. Szent István-kultusz Magyarországon a kora újkorban: „seregszemle” a katolikus oldalon	13
2. A kultusz gyökerei: a Patrona Hungariae tisztelete	15
3. Szent István felhasználása az egyházpolitikai harcokban: Pázmány és a Habsburgok	17
4. A Szilveszter-bulláról – sokadjára	19
5. Inchofer Menyhért és <i>Annalése</i>	26
6. A Szent István-i mű kisajátítása	31
7. A Szent István- és Szent Korona-kultusz mint fegyver a protestáns egyházak ellen	35
8. Protestáns válaszok a kihívásra: a téma eddigi kutatástörténete	40
II. Evangélikus válaszok: a Szent Korona katolikus eredettörténetének	
és a Szentszéknek való országfelajánlásnak a kritikája	43
1. Révay Péter és a koronakutatás: a „katolikus” <i>Commentarius</i> és az „evangélikus” <i>Monarchia</i>	43
2. A görög császárok zománcképei: Révay felfedezései és a korona újfajta eredeztetése a <i>Monarchiában</i>	48
3. Schödel Márton és a Szentszéknek való országfelajánlás kritikája .	57
4. A <i>Monarchia</i> külföldi visszhangja: Johann Christoph Becman a Szent Koronáról	64
5. A <i>Monarchia</i> első magyar recepciója: Czvittinger Dávid Szent István-életrajza	66
6. Martin Schmeizel koronátörténete: a schödeli és a Révay-féle kritika együttes megjelenése	69
7. Bél Mátyás a Szent Koronáról és a Szilveszter-bulláról.....	72

III. Református válaszok: görög hittérítés és „protestáns” Szent István	77
1. Kocsi Csergő János előtt: protestáns szerzők a 16–17. században Szent Istvánról	77
2. Fordulat a <i>Malleus</i> -ban: a „tisztább hitű István” és a „görög térítés” teóriája Kocsi Csergő Jánosnál.....	86
3. Kocsi Csergő János nyomdokain: Debreceni Ember Pál Nagy Károlyról, Szent Istvánról és a magyarok megtéréséről.....	94
IV. A nagy összegző: Schwarz Gottfried.....	103
1. Schwarz útja az <i>Initiáig</i>	103
2. Görög források bevonása a kutatásba: a Bizáncban megkeresztelkedő magyar vezérek „bizonyosága”	108
3. Papság, korona, kettőskereszt: a görög térítés elméletének kidolgozása.....	114
4. A Szilveszter-bulla nyílt bírálata	121
5. A Hartvik-legenda kritikája	126
6. Ortodox országból „pápista” ország.....	131
V. Kései visszhangok: Bod Péter református egyháztörténete és az unitárius <i>Historia</i>	137
1. Schwarz gondolatainak továbbfejlesztése: Bod Péter	137
2. Szélsőséges Szent István-ábrázolás az unitárius egyháztörténetben	143
VI. Egy korszak lezárul: a protestáns államalapítás-narratíva fokozatos térvesztése	149
1. Változások a 18. század második felében.....	149
2. Weszprémi István kutatási eredményei.....	152
3. Decsy Sámuel és koronatorténete.....	157
4. Rövidtávú hatások – kitekintés a 19. század első felére	166
VII. Összegzés: A protestáns ellen-narratíva mérlege és tudományos jelentősége	173
Bibliográfia	187
1. Kéziratok.....	187
2. Kiadott források	187
3. Szakirodalom	195
Személynévmutató	217
English Summary.....	227

ELŐSZÓ

Mit jelent, mit jelenthet Szent István annak, aki protestánsnak született? Hogyan viszonyulhat valaki „újhitűként” az államalapító magyar királyhoz – aki emellett katolikus szent, a latin rítusú magyarországi egyházszervezet megteremtője, a „pápa tudományának” behozója, ráadásul felajánlotta magát és országát Szűz Máriának? Mit tud kezdeni egy evangélikus vagy református historikus első királyunk emlékével, akinek az országlását a katolikus szerzők egyebek mellett azért emlegetik nosztalgiával, mert akkoriban a *Patrona Hungariae* tiszteletét még nem rontották meg az „eretnkségek”? Másrészt viszont meg lehet-e egyszerűen tagadni Szent István hagyatékát, miközben a magyarságban mélyen meggyökeresedett a tisztelete, továbbá a katolikus oldalon igen nagy mértékben – és nem kevés sikerrel – használják fel alakját a rekatolizáció során? A források alapján körülbelül ez a problémahalmaz rajzolódik ki, vagyis ezekkel a dilemmákkal kellett megküzdeniük a honi protestáns történettudósoknak, illetve egyháztörténészeknek a 16–18. században, amikor Szent Istvánról és a keresztény magyar állam születéséről megfogalmazták a saját álláspontjukat. A probléma abban állt, hogy a reformáció során kialakult új felekezetek saját létezésük okát a Luther előtti egyház romlottságával, „bálványimádásával” magyarázták, illetve magyarázzák – csakhogy ezáltal saját, 1517 előtti nemzeti múltjuk is ebbe a negatív kontextusba került. Ez a negatív nézőpont azonban a jelek szerint nehezen volt tartható, hiszen a felekezeti identitás nem helyettesíthette, nem pótolhatta teljesen a nemzeti történelem Luther előtti századait. Legalábbis határozottan ebbe az irányba mutat a fejlődés iránya: Szent István történelmi alakjával kapcsolatban a kezdeti teljes elutasítás után – ami elsősorban a református műltszemléletet jellemezte – egy „integráló” álláspont alakult ki protestáns oldalon, amely ugyanakkor a katolicizmussal szemben felvett pozíciót is igyekezett megtartani.

Hasonló problémák adódtak a magyar Szent Koronával is. A fejék már a középkorban is fontos uralkodói, állami, sőt a 15. századtól rendi jelkép volt, s a 17. században egy újfajta értelmezés, megközelítés révén – amely az evangélikus Révay Péter koronaőr munkáiban öltött testet – még jobban megszilárdult szimbólum-szerpe. De a történelmi hagyomány szerint maga a pápa adta Szent Istvánnak (illetve

egy másik, homályos eredetű tradíció szerint egy angyal „Pannóniának”), ami taszító körülmény volt a protestáns – különösen a református – közvélemény szemében. Ráadásul a 17. században a katolikus történétírók messzemenően kiaknázták a pápai koronaküldés hagyományát, s arra törekedtek, hogy a nevezetes diadémot mindentől saját múltértelmezésük részévé tegyék. Ilyen formában a Szent Korona, mint szimbólum már csak nagyon nehezen volt befogadható a társadalom nem katolikus részének. A protestáns szerzők erre a dilemmára is megpróbáltak választ találni – előbb maga Révay, majd mások is.

Az alábbiakban együtt tárgyalom e két – illetve három – témát, vagyis Szent István és a Szent Korona, illetve az államalapítás korabeli protestáns megítélését, valamint az ezekkel kapcsolatos állásfoglalásokat, kutatásokat a honi protestáns történetírásban. Együttes tárgyalásra azért volt szükség, mert a kortársak szemében a felsorolt tárgykörök szorosan összefüggtek; csak a 18. század közepén bukkant fel az az állítás, hogy a Szent Koronát nem Szent István nyerte el (sőt, ezzel együtt az is, hogy a magyarság keresztény hitre térése, mint az államalapítás markáns eleme nem az ő érdeme). A protestáns oldalon megfogalmazódó véleményeknek az idők során egyfajta fejlődése, „evolúciója” figyelhető meg: így jutunk el fokozatosan a tisztán hitelvek alapján kialakított, „hitvitázó” kijelentésektől a tudományos, forráskritikán alapuló eredményekig, sőt, Kocsi Csörgő János és Schwarz Gottfried munkássága révén egy „párhuzamos” protestáns államalapítás-narratíváig.

Könyvemben tehát azt kívánom bemutatni, hogy a jelzett tárgyban milyen álláspontot alakítottak ki az egyes protestáns szerzők a 16–18. században, illetve, hogy ezek az állásfoglalások hogyan építkeztek egymásra, miként alakultak, keveredtek, módosultak, illetve fejlődtek az idők során. Az volt a tapasztalatom – így például Révay Péter esetében, akivel korábban már behatóbban foglalkoztam, illetve most is foglalkozom –, hogy ezek az állásfoglalások felekezeti szempontból mindig meghatározottak, tehát hogy a szerzők véleményét felekezeti hovatartozásuk alapvetően befolyásolta. Ezért egy ilyen felekezeti szempontú vizsgálatot mindenképpen indokoltnak tartok.

A 17. században az evangélikus, illetve a református vallású történétírók jobbra különböző válaszokat adtak a fent vázolt kérdésekre, továbbá a problémakör más-más elemei ragadták meg a figyelmüket. Ez részben a két felekezet közötti eltéréseknek tudható be (így például Szűz Mária különböző megítélésének), de sok egyéb tényező is közrejátszott ebben. Az evangélikus szerzőket inkább a korona, illetve Szent István uralkodásának állam- és egyházjogi kérdései, valamint a pápasághoz való viszonya érdekelték, míg a református szerzők első királyunk történelmi szerepével foglalkoztak, az általa meghonosított katolikus vallás mibenlétével, illetve a király

Mária-tiszteletével. A 18. században ezek az éles határok eltűntek, sőt, sok összefonódás, oda-vissza hatás tapasztalható a témánkkal foglalkozó református, illetve evangélikus szerzők munkái között. Emiatt tartottam szükségesnek, hogy mindkét felekezet történetírását tárgyaljam, mivel az egyik a másik nélkül nem lenne érthető. Könyvemben emellett kitérek még a 18. század második felében keletkezett unitárius egyháztörténet vonatkozó részére is.

Ami a vizsgálódás időhatárait illeti, az alsó határ elvileg a reformáció megjelenése Magyarországon, illetve az első reformátorok feltűnése. Ezt Szent István megítélésénél be is tartom (hiszen e kérdésben Dévai Mátyás vonatkozó művét tárgyalom elsőként). A korona, illetőleg az evangélikus történetírás esetében azonban Révay Péterrel (1568–1622), valamint két művével, a *Commentariusszal* (1613) és a *Monarchiával* (1619–1622/1659) kezdem a vizsgálatot. Ennek oka, hogy Révay volt az első evangélikus történetíró, aki Szent Istvánnal és a Szent Koronával behatóan foglalkozott; ő tette a koronát történeti vizsgálódás tárgyává, s ő alkotta meg a máig élő, sajátosan magyar műfajt, a „koronatörténetet”. Ráadásul Révay volt az, aki nem sokkal azután, hogy megteremtette a korona történeti hagyományát, posztumusz megjelent második munkájában rögtön át is írta azt, már ami a korona eredetét illeti – s ezzel másfél évszázadra irányt szabott a koronával kapcsolatos nézeteknek, illetve az azzal kapcsolatos diskurzusnak. Vizsgálatom felső határának megállapításánál könnyebb volt a helyzetem. Itt kétségtől az 1790-es évek jelentik a záródátumot, pontosabban a református Weszprémi István és Decsy Sámuel munkái. Ők voltak ugyanis azok, akik a 18. században egységesülő protestáns államalapítási „ellen-narratívát” – amely természetesen magába foglalta Szent István és a Szent Korona kérdését is – végérvényesen idejétműlttá tették, miközben paradox módon építkeztek rá, illetve bizonyos elemeit meg is tartották.

Már a fentiekből is világossá válhat, hogy a könyvemben vizsgált szerzők és műveik nem értelmezhetők a katolikus Szent István- és Szent Korona-tisztelet jellemzőinek, illetve az államalapításra vonatkozó katolikus múltértelmezés alapvető vonásainak vizsgálata nélkül – hiszen a protestáns narratíva elsősorban ez ellen, ezzel szemben fogalmazódott meg. Így könyvemben elsőként a katolikus álláspontot és annak módosulásait vizsgáltam meg, hogy aztán biztos alapokra építkezhessem a továbbiakban. Ennek az első résznek a végén tértem ki az általam szorosabban vizsgált kérdésnek, tehát a protestáns történetírásban jelentkező Szent István-képnek, illetve Szent Korona-kutatásoknak a nem túl gazdag historiográfiájára is.

Könyvem utolsó fejezetében nem egyszerű számvetést készítettem, hanem az összegzés és a tanulságok levonása mellett azt is vizsgáltam, hogy a görcső alá vett

történetírók munkáiban mely megállapítások tekinthetők helyesnek és előremutatónak, s melyek tévesnek – történettudományunk mai állása szerint. E vizsgálatot két okból is fontosnak tartottam. Egyrészt szerettem volna jelezni, hogy bár a kor historikusait erős felekezeti és egyéb elfogultságok vezették, ez még nem jelenti azt, hogy nem végeztek volna valódi történeti kutatásokat. Másrészt, az előzőhöz kapcsolódva, arra is fel szerettem volna hívni a figyelmet az említett áttekintéssel, hogy e történészek már sok maradandó megállapítást tettek, amely megállapításokhoz forráskritikával, tudós mérlegeléssel jutottak el – elsősorban a 18. századi historikusok. Szilárd meggyőződésem, hogy tudományos történetírásunk itt kezdődik, s nem a 19. század második felében.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítettek munkámat. Elsősorban két kiváló kollégámnak – *si fas est dicere* –, Ács Pál irodalomtörténésznek és Pálffy Géza történésznek szeretném nem múló hálámat kifejezni, amiért türelmesen végigolvasták és véleményezték könyvemet. Ötleteikkel, illetve a személyes beszélgetések, együtt-gondolkodás során nagyon sokat segítettek nekem. Ugyancsak nagy köszönettel tartozom azoknak a történész, illetve irodalom-, művészet- és egyháztörténész pályatársaknak, illetve mestereknek – név szerint Balázs Mihálynak, Bene Sándornak, Csepregi Zoltánnak, Csorba Dávidnak, Forgó Andrásnak, Körmendi Tamásnak, Lajtai L. Lászlónak, Restás Attilának, Smohay Andrásnak, Soós Istvánnak, Szabados Györgynek, Kees Teszelszkynek, Thoroczky Gábornak, Tusor Péternek, Varga Szabolcsnak és Zsoldos Attilának –, akik egy-egy (vagy éppen több) tanáccsal, véleménnyel, javaslattal járultak hozzá munkám elkészültéhez. Jóindulatukat, rám és kérdéseimre áldozott idejüket remélhetőleg megtérülve látják majd a könyvben. Ahogyan általában is bízom abban, hogy e kötettel valamennyire hozzá tudok járulni annak megértéséhez, hogyan formálódott első királyunk és különleges nemzeti ereklyénk, valamint az államalapítás emlékezete a kora újkorban.

Székesfehérvárott, Szent István király ünnepének nyolcadán, 2016-ban

Tóth Gergely